

Les dones del segle XXI ens volem LLIURES PER SER I FER

Concepció Garriga (psicoterapeuta psicoanalítica, membre de la Secció Dona del Col·legi)

Recentment hi ha hagut a Barcelona la Gran Trobada de Dones de Catalunya sota el lema "Les dones sabem fer i fem saber" organitzada per la Xarxa Feminista, en commemoració dels 30 anys de les "Primeres Jornades Catalanes de la Dona", del 1976, i dels 10 anys de les Jornades "20 anys de Feminisme a Catalunya". Vull aprofitar l'avinentsa d'aquest esdeveniment per oferir un resum del darrer treball que he estat presentant amb el títol de l'encapçalament.

Per confeir aquest text m'he fonamentat en els autors i les autores que cito a la bibliografia, als quals i a les quals agraeixo l'esforç. Amb aquest article també reconec el paper que ha tingut el moviment feminista per a moltes dones, que s'han sentit encoratjades a optar per la llibertat, així com el de la psicologia, que ha trobat les eines (psicoteràpies) per donar-los suport en aquest camí.

El discurs que presentaré és psicològic, però no en defujo la dimensió social ja que, com sosté Marina, J. A. (2005) (1), la nostra felicitat privada està en relació amb la nostra felicitat política, i en el desig de llibertat de les dones hi convergeixen ambdós substrats de manera indissociable, ja que l'organització establerta ha limitat aquesta llibertat dificultant la individualització de les dones i l'organització social s'haurà de modificar, amb l'impuls de les noves subjectivitats emergents de les dones per adaptar-se a les seves necessitats i possibilitar-ne la satisfacció.

Al llarg de la història de la majoria de cultures s'han mantingut tres creences sobre els homes i les dones:

- 1) que tenen naturaleses psicològiques i físiques fonamentalment diferents,
- 2) que els homes són el sexe superior o dominant per naturalesa,
- 3) que tant la desigualtat home-dona com la dominació masculina són naturals (biològiques)

Malgrat que en les societats tecnològiques avançades aquestes creences ja no tenen sentit, continuen a la base de la desigual divisió sexual del treball; desigual perquè deixa les dones en una posició de desavantatge massiu: en l'estructura social, respecte a les oportunitats per guanyar diners, per adquirir habilitats comercials, per avançar en les seves carreres, i per exercir poder, és a dir, per viure adaptades al món que tenim (Bem, S. L. 1993) (2).

La dominació masculina

Pierre Bourdieu (2000) (3) va escriure un llibre amb aquest títol en que explica justament que la dominació masculina està arrelada profundament en la manera mateixa d'organitzar-se que tenen les famílies i les institucions

(l'església, l'estat, l'escola) la qual de forma subtil i decidida contribueix a perpetuar la desigual divisió sexual.

Bourdieu ens proposa descobrir **els mecanismes històrics que fan aparèixer com a natural allò que és arbitrari i cultural**: els mecanismes responsables de l'eternització de les estructures de la divisió sexual, i ens mostra que el que en la història apareix com a natural i immutable no és més que el producte d'un treball constant de reproducció al qual contribueixen agents singulars (entre els quals hi ha els homes amb armes com la violència física o la violència simbòlica) i institucions: la família, l'església, l'escola, l'estat.

La força d'aquest sistema rau en que va a parar al cos perquè la definició social del cos i les seves diferències, segons la visió androcèntrica, és el que acaba instituint la diferència entre els sexes en una desigualtat jeràrquica (un superior i un inferior), de manera que **acaba donant fonament, sota una aparença natural, a la construcció arbitrària de la divisió sexual del treball i del món.**

Bem (1993) ens mostra que a partir de la segona meitat del segle XIX les disciplines de la medicina, la sexologia, la psiquiatria i la psicologia juntes, van donar, aliades, legitimitat científica i mèdica al requeriment cultural que el sexe del cos casés amb el gènere de la ment. La construcció teòrica del desenvolupament psicosexual de Freud (4) es un **exemple de transformació de la diferència sexual (dels cossos) en desigualtat social amb aparença de natural-biològica**. Podeu llegir-ne la narració completa a la conferència hi ha penjada amb aquest mateix títol a la web: <http://personal.ilimit.es/cgarriga>.

La dominació simbòlica

El resultat és que amb aquesta operació es legitima una relació de dominació basada en un plantejament biològic i que és, en si mateixa, una construcció social naturalitzada.

L'establiment d'aquesta estructura de dominació simbòlica no és en absolut gratuït, sinó que ben al contrari, és el resultat d'un treball col·lectiu ingent d' "educació" i socialització difusa i contínua, que va modificant les representacions del cos i dels cervells per acabar produint l'artefacte social que s'anomena *l'home viril i la dona femenina*, és a dir, l'estereotip de masculinitat i de feminitat, el que anomenem *gènere*.

Per tant, els efectes de la dominació simbòlica es produeixen no pas en la lògica pura de la consciència, sinó a través dels esquemes de percepció, apreciació i acció que constitueixen els hàbits –sense passar per la consciència ni la voluntat–, també anomenats *memòria procedimental*. La força simbòlica és una forma de poder que s'exerceix directament sobre els cossos i que queda sedimentada en la seva part més profunda.

Així doncs, la violència simbòlica es manifesta en forma d'emocions corporals (vergonya, humiliació, timidesa, ansietat, culpabilitat) o de passions i sentiments (amor, admiració, respecte); aquestes emocions a vegades són molt doloroses, perquè apareixen a través de manifestacions visibles: l'enrojolament, l'engavanyament verbal, la poca traça, la còlera o la ràbia impotent, tot de formes de sotmetre's a desgrat i a contrariar al judici dominant. També es manifesta en accions: anticipant-se a satisfer les necessitats del dominant tot estalviant-li haver d'admetre que les té, cosa que li permet sentir-se independent i en control i semblar-ho.

El més terrible és que els efectes i les condicions de l'eficàcia de la violència simbòlica estan inscrites amb una força duradora en el més íntim dels cossos en forma de disposicions (hàbits), la qual cosa fa que **el poder simbòlic no pot ser exercit sense la col·laboració dels qui el pateixen perquè està inscrit en el cossos.**

Una ampliació d'aquest efecte el trobem a la psicopatologia, en la qual s'atorga tota la responsabilitat dels trastorns psicològics a la mare i queda blanquejada la figura del pare que només ha de complir una funció simbòlica i lliure de la responsabilitat que li pertany en el desenvolupament de les criatures (Dio Bleichmar (5), 1997; Benjamin (6), 1988).

Tot això també està canviant, i actualment la legislació determina més la responsabilitat del pare en la criança de les criatures. A més, ha aparegut la figura de la custòdia compartida en determinats casos de separació.

El principi de la inferioritat i l'exclusió de la dona, que la mitologia ratifica i amplifica fins al punt de fer-ne el principi de divisió de tot l'univers, no és altra cosa que la desigualtat fonamental – la del *subjecte i l'objecte, l'agent i l'instrument*- que s'instaura entre l'home i la dona.

La solució

Per tant, el que sosté Bourdieu, i també Chodorow (7), i Benjamin, i Dio Bleichmar, és que **una simple conversió de la consciència i de la voluntat no és suficient per eradicar la violència simbòlica**, sinó que **cal una transformació de les estructures que creen les disposicions pel seu exercici.**

Ens cal transformar el jo, la família, els mètodes i models de criança, la televisió, l'escola, l'església i l'estat, i ja ho estem fent de diverses maneres. **La natalitat i la criança són les grans qüestions que ens cal abordar** en la societat d'una manera molt més clara i oberta del que ho hem fet fins ara (Bem, 1993). Actualment és clar que la natalitat i la criança són vistes com una tria de les dones que conscientment o inconscient accepten tot el lot, però també és clar que cada vegada hi ha menys dones que hi tinguin disposició, d'on el baix índex actual de natalitat, en canvi difícilment s'aborden com el que també són: la reproducció de la societat.

En aquest sentit el que proposen la majoria de les autores que cito és que cal redefinir la maternitat i paternitat amb vista a la "parentalitat dual" en la qual tant el pare com la mare prenguin al seu càrrec els aspectes materials i emocionals de les criatures. Aquesta solució també s'anomena *nou contracte sexual* (Berbel, S. Pi-Sunyer, M.T., 2001) (8)

Navarro ho exposa de manera immillorable a *Bienestar insuficiente, democracia incompleta* (9). A Catalunya i a Espanya hi ha una sobrecàrrega de responsabilitats per a les famílies i en particular per a les dones en l'atenció a les criatures, als/les adolescents i a la gent gran degut a la manca d'ajuda estatal i a la polarització dels papers de gènere que fan que les dones facin, de mitjana, quaranta-quatre hores de feina per la família, mentre que els homes n'hi dediquen sis.

En aquest treball, Navarro demostra que si tinguéssim treballant en els àmbits de la sanitat, l'educació i els serveis de suport a les persones el mateix percentatge de població que el dels països nòrdics (el 18%), no solament desapareixeria la desocupació, sinó que s'afavoriria la incorporació de les dones al mercat laboral i no es limitaria els seu desenvolupament personal.

Les limitacions de l'estat del benestar a Catalunya (manca de guarderies, de serveis d'atenció a les persones grans, a les discapacitades...) van a parar a les dones, que suporten una forta càrrega d'estrès. L'enquesta de salut de l'Ajuntament de Barcelona de l'any 2000, en el seu monogràfic "Diferències i desigualtats de gènere en salut" ho quantifica dient que les dones vivim més anys però tenim menys qualitat de vida.

Aprofundint en la dimensió política d'aquestes limitacions de l'estat de benestar, particularment hem de reconèixer que Catalunya està més empobrida quant al suport social que altres zones de l'estat per l'espoli fiscal a que ha estat sotmesa (Pons i Tremosa 2004) (10) i per les polítiques ultraconservadores exercides en matèria "familiar" en els darrers 30 anys pels diferents governs "nacionals" i "estatals".

En dir "polítiques ultraconservadores" em refereixo al fet que aquí no s'ha reconegut la diversitat que hi ha de models familiars (Berbel 2004) (11). El que calia era que es fessin polítiques per afavorir el creixement i l'educació de les persones, i no que les institucions fomentessin la reproducció del sistema de dominació, com s'ha fet. En lloc de destinar els diners a una escola pública laica -no s'ha aconseguit incloure la laïcitat en l'Estatut- i de qualitat, amb tot el suport necessaris (atenció psicològica, biblioteques, esports...) per al desenvolupament integral de les criatures i la conciliació de la vida laboral amb la familiar -és escandalós el distanciament entre l'organització temporal del treball i els horaris escolars-, s'han donat molts diners a les escoles religioses, cosa que ha comportat conseqüències, algunes de les quals vaig exposar en un treball publicat en un número anterior del *Full* (12).

Sexe, Gènere i Sexualitat

La història del gènere de cadascú és paral·lela a la història primerenca del desenvolupament del jo (Harris 2005) (13) d'acord amb les teories contemporànies de la vinculació i de la individuació (actualment sobresurten Lyons-Ruth i Beebe & Lachmann).

Dio Bleichmar (1997) lliga el sexe amb el gènere en el que anomena *sistema sexe-gènere* i ho formula dient que, a més de la determinació múltiple del sexe biològic: cromosomes, hormones fetals, sexe gonadal fetal, morfològic i gonadal posterior, que poden coincidir o no (es refereix, per exemple, a les criatures hermafrodites), hi ha un altre quadre després del naixement, que, per exemple, per a una nena comprèn les creences de gènere de la mare sobre el destí de dona que espera per la seva filla, les creences del pare, les experiències infantils que donen forma als models i ideals de ser dona en el món, els adults que esdevenen per a la nena models de feminitat positiva i negativa, i els models de feminitat vigents en el seu entorn. Aquests factors s'entreuen amb la realitat concreta de la relació de la nena amb els seus pares i amb el seu entorn. També tindran el seu paper el grau de plaer i satisfacció de cada progenitor amb la seva identitat, i el model de parella que els adults aporten als seus fills i a les seves filles (hi ha un quadre semblant pel nen).

El que vull dir amb això és que l'adquisició del gènere té lloc d'una manera personal i particular en l'entorn familiar en què neix la criatura, i depèn de les característiques personals de les figures parentals que l'envolten, així com de la seva relació amb aquest entorn, de manera que cada experiència individual del gènere està arrelada en la història personal, les històries i la història col·lectiva, i en l'evolució dels canvis que es donen en el context en què emergeix.

Podem afirmar amb rotunditat, per tant, que el resultat de tot aquest conjunt d'interaccions és que **cada persona és única, com és únic el seu sentit del gènere**, perquè tots aquests factors es conjuminaran d'una manera particular en cada persona. Contra el que sembla una expressió clara de feminitat o masculinitat, hi ha per a cada persona un interjoc complicat, amb moltes capes de fantasies i identifications, algunes de "femenines" i algunes de "masculines" (Chodorow 1994, 1999) (14 i 15).

Tota aquesta diversitat en les maneres de ser dona i home, també s'expressa en els objectes de desig sexual, i dóna lloc a les homosexualitats, les heterosexualitats, les transexualitats i els transgenerismes (Fausto-Sterling, 2000) (16).

Un altre aspecte del gènere és que **en les societats democràtiques actuals els individus escullen els papers adults** i les psicoteràpies els ajuden a fer-ho. En conseqüència, la psicologia contemporània ha començat a contemplar la identitat de gènere, i fins i tot la orientació sexual, en part com a resultat del

compromís personal i conscient de la persona en la construcció d'aspectes particulars del seu jo (Bem, 1993).

Tota aquesta diversitat també influeix en la manera de viure la sexualitat. S'ha de tenir en compte, a més, tota la mitologia generada entorn al doble orgasme, clitoridià i vaginal, i les seves implicacions, per a moltes dones.

Els canvis en la manera com les dones viuen la sexualitat, destinats a l'obtenció de plaer i a l'autoexpressió, venen d'assolir les condicions necessàries per al seu desenvolupament com a subjectes, és a dir, **l'alliberament sexual ve de l'alliberament personal, i no al revés** (Person, 1999) (17).

Una visió històrica

La manca de subjectivitat individualitzada de les dones respon a un pla executat amb tota precisió des del segle XII (Hernando 2000)(18). En aquella època la societat s'individualitzava per fer front a la vida quotidiana, amb independència del sexe que es tingués. L'església va intervenir en el procés d'individualització de les dones per tal de frenar-lo. Va començar a venerar la verge Maria, l'ideal de dona no individualitzada, la mare generosa que renuncia als desigs personals, incloent-hi el sexual. També va reforçar el mite de l'òrigen: que el món va perdre la condició de paradís (¿per a qui?) quan la dona es va atrevir a apropar-se a **l'arbre del coneixement**, de manera que es tornava a idealitzar la figura desindividualitzada com a model de dona -l'accés de les dones al coneixement (escolarització, lectura...) és un dels elements fonamentals per la seva individuació-subjectivació-. A partir d'aquell moment, els homes van començar a legislar per excloure les dones d'arreu, excepte dels convents, que s'omplien.

Amb la modernitat i la raó va sorgir el subjecte, el concepte de "jo" que controla el món. L'única manera de negar a les dones aquest control era impedir que accedissin a aquest mode de representació: la raó. Així, els teòrics de la Il·lustració i de la Revolució Francesa –entre ells Rousseau- van defensar amb tots els mecanismes els **efectes contraproductius de l'educació de les dones i del fet que llegissin**, i la necessitat de recloure-les en els estrets espais domèstics.

Tornem a veure exemplificada en la pràctica històrica la descripció teòrica de Bourdieu, segons la qual, per a l'eternització i la reproducció de la dominació, cal un treball ingent que fan simultàniament les diferents institucions socials.

La proposta d'Hernando

En concordança, el que proposa Hernando (2000, 2003) (18 i 19) és que, quan les dones, finalment, accedeixen a l'escolarització, han d'afrontar diferents conflictes. Un és que la meitat masculina (o immadura, o malalta) de la població no pot ni vol renunciar a la cura i les atencions que fins llavors ha tingut garantides i sense les quals és molt més difícil mantenir l'equilibri de

poder. Una altra dificultat és interna: el model d'identitat de gènere femení que les dones segueixen rebent, dona prioritat als afectes. Per tant, **triar la individualització** que els permet accedir a la posició de subjectes socials, d'equitat i de justícia social **no és fàcil**; ben al contrari, les dones que escullen ser subjectes saben que opten per una solució difícil, de soledat i d'esforç constant, i que n'han de tenir ganes, perquè han de renunciar a les dolceses i gratificacions inherents a una percepció impotent i mítica de la realitat per tal d'acceptar la part de soledat, responsabilitat i dubte metòdic que impregna el món de la individuació.

Triar la individuació suposa modificar les disposicions que generen la dominació i la subordinació, com hem vist. Les dones que volen fer-ho saben que han de **sortir la indefensió** en què les deixen els criteris segons els quals estan al servei del manteniment de la dominació. Han de fer esforços per fer un **acte d'apoderament, per passar de la posició d'objectes a la de subjectes autònoms: econòmicament, sexual, i subjectiva**. Per aconseguir-ho han de fer un treball personal i un de polític.

Aviat és dit que les dones que vulguin esdevenir subjectes han de sortir de la indefensió i fer un acte d'apoderament, si no fos que sabem que aquesta és una tasca ingent. Comporta que tota la vida d'una dona s'oposi a la dominació, perquè, com hem vist, opera en l'àmbit corporal procedimental; per tant inconscient. En conseqüència, en optar per la subjectivitat, cal comptar amb un esforç permanent que consisteix en l'atenció constant, en l'autoanàlisi, per tal de detectar com més aviat millor els efectes de la dominació sobre una mateixa, perquè en la mesura que una sap que operen, i els pot reconèixer, té més possibilitats de treballar-hi en contra. En aquest procés, l'acompanyament psicoterapèutic pot ser fonamental.

Un altre aspecte que em sembla interessant de la proposta d'Hernando és que planteja que les dones intentem oposar-nos a la possibilitat de que la dominació es pugui donar en nosaltres. Coneixedores de les institucions i circumstàncies que creen dominació, hem d'eludir-les per tal d'evitar-ne els efectes, si més no. Evitar reproduir l'estereotip de gènere femení construint el propi sentit de gènere personal, evitar reproduir la família tradicional, mantenir-se en un sa agnosticisme lluny de les religions oficials que no admeten la vàlua de les dones. Hernando (2000) diu que les dones estem aplicant la raó al subjecte, de manera que aprofundim en la subjectivitat. Per això moltes dones recorren a la psicoanàlisi o a les psicoteràpies, perquè cerquen instruments d'introspecció i resolució racional dels conflictes.

La família és una de les institucions que han estat més qüestionades, i amb raó. Per això actualment hi ha tantes formes d'organitzar-se la vida personal diferents de la família tradicional. Berbel (2004) en presenta una pila: grups de joves d'ambdós sexes que conviuen, pares o mares amb criatures, separats o separades amb criatures o sense que creen noves agrupacions familiars en què en poden néixer de comunes, parelles del mateix o de diferent sexe que viuen juntes, casades o no, amb criatures pròpies o adoptades o no, persones que

viuen soles i que tenen parelles que també viuen soles o no. Possiblement, però, en la majoria d'opcions cada persona té cura de la seva economia. La tardor passada, la premsa va explicar que moltes noves parelles opten per les economies separades, i per assumir les despeses a mitges, d'acord amb la legislació catalana, que determina la divisió de béns. Ignorar que moltes parelles acaben divorciades (el 50%) i que, si no es té en compte la legislació, particularment les dones en poden sortir força mal parades, no és la millor opció. Al contrari, afrontar-ho des del principi, com fan moltes persones en optar per tenir les economies separades, els evitarà moltes dificultats futures. La divisió de béns legal i l'economia conjunta dels matrimonis convencionals són una contradicció que, tradicionalment, no ha estat prou ben abordada.

El que em sembla interessant d'aquestes formes variades de vida és que contemplen la **possibilitat de triar** i això és el que fem de manera ben oberta i creixent: Ens volem Lliures per Ser i Fer.

En conseqüència, en les definicions més contemporànies de gènere hi ha inclosa el component de tria. De fet, actualment abandonar l'estereotip de gènere normatiu en un intent més o menys reeixit de crear el propi sentit de gènere no solament és una opció que prenen moltes dones, sinó que forma part de les seves definicions, de tal manera que els estudis contemporanis de psicoanalistes feministes com Chodorow (1999) afirmen que cada persona crea el seu gènere personal-cultural. El gènere, segons aquesta autora, és una trama inextricable de significat personal i cultural construïda psicològicament. La postmodernitat és el que ens permet pensar en les dues direccions alhora, la psicològica i la social (Dimen, 2003) (20).

Una altra manera de dir-ho és com ho plantejava la filòsofa F. Birulés (21), que deia que si entenem el gènere com a cosa donada, allò que una no ha triat, ens adonarem que no confereix cap mena de singularitat. Per esdevenir subjectes i ser lliures ens cal triar més enllà del que ens és donat; així ens fem un lloc al món. No fer-ho ens deixa en una posició innocent, prescindible, substituïble i, per tant, supèrflua.

El gènere en la construcció de la subjectivitat de les dones

Com he dit el gènere és un nucli de la identitat, una dimensió del jo. Actualment, les persones reflexionem sobre nosaltres mateixes, sobre com som i com volem ser. Som més o menys conscients que, poc o molt, podem incidir en la construcció de la nostra subjectivitat. I també som conscients de la complexitat i les dificultats d'aquesta tasca de llarg abast. Per això crec interessant aportar les definicions contemporànies de gènere, ja que no solament tenen en compte aquesta possibilitat d'incidència conscient, sinó que la contenen. Goldner (22), per exemple diu: "El gènere estaria construït com una identitat social fixa (l'estereotip) i un estat psíquic fluid (les vivències internes personals); per tant **la qüestió crítica consisteix a considerar la mesura en què la persona s'experimenta a si mateixa investint el gènere amb**

significat o a determinar si el gènere és un significat que té lloc en ella”.

I encara, el gènere és un “encaix tou”, resultat d'interaccions, elaborades subtilment però poderosa. Està vinculat a les teories contemporànies del desenvolupament que consideren la criatura que creix com a constructiva, és a dir, que participa transformant la interacció en resultats complexos (accions, emocions, pensaments) que varien amb el context. Són uns patrons sòlids i idiosincràtics, únics per a cada persona (Harris 2005). Queda clar, en aquesta comprensió, que hi ha **espai per la llibertat**.

Però encara més, Bassin (1996) (22) i Benjamin (1996) (23) afirmen que les persones que reflexionen i opten ambrelació al gènere i creen el seu propi jo són persones que assoleixen nivells molt alts de desenvolupament personal.

Com ens recorda Dimen (2003), les nostres idees influeixen en el que som i són part de la nostra subjectivitat i de la vida social; per tant les idees, i els seus efectes, constitueixen un component objectiu de les formes de vida que vivim. Dimen observa que hi ha quelcom de fascinant en la manera com construïm el cos, la ment, el gènere, o no ho fem. El cos és el lloc de lluites complexes per la llibertat i és una protecció contra la dominació. I, naturalment aquesta no pot ser, no és, una lluita completament reeixida.

Les constriccions culturals i les lectures corporals afecten el gènere de moltes maneres però tot i així, **cada persona fa un compromís creatiu, i es guarda i es dona en una negociació sens fi amb ella mateixa, amb l'altre/a i amb la cultura** (Harris, 2005).

Contacte: Concepció Garriga i Setó
Portal Nou, 39, 2n. 1^a
08221 Terrassa
93 784 11 47
cgarriga@ilimit.es
<http://personal.ilimit.es/cgarriga>

Bibliografia:

1. MARINA, José Antonio (2005), *La intel·ligència fracassada*, Barcelona: Ara llibres
2. BEM, Sandra, L. (1993), *The lenses of gender*, New Haven & London: Yale University Press.
3. BOURDIEU, Pierre (2000), *La dominació masculina*, Barcelona: Edicions 62
4. FREUD, Sigmund (1981), *Obras completas, Vols. I, II y III*, Madrid: Biblioteca Nueva.
5. DIO BLEICHMAR, Emilce (1997), *La sexualidad femenina, de la niña a la mujer*, Barcelona: Paidós.

6. BENJAMIN, Jessica (1988), *Los lazos de amor, psicoanálisis, feminismo y el problema de la dominación*. Barcelona: Paidós (1996).
7. CHODOROW, Nancy (1978), *El ejercicio de la maternidad. Psicoanálisis y sociología de la maternidad y paternidad en la crianza de los hijos*. Barcelona: Gedisa (1984).
8. BERBEL, S. i PI-SUNYER, Mª T. (2001), *El cuerpo silenciado*. Barcelona: Viena Ediciones.
9. NAVARRO, Vicenç (2002), *Bienestar insuficiente, democracia incompleta*. Barcelona: Anagrama.
10. GARRIGA, Concepció (2003), "Gènere, violència i sexualitat", *Full informatiu del Col·legi Oficial de Psicòlegs de Catalunya*, núm. 163. Novembre.
11. BERBEL, Sara (2004), *Sin cadenas; nuevas formas de libertad en el siglo XXI*, Madrid: Nancea.
12. PONS, J. i TREMOSA, R. (2004), *L'èspoli fiscal. Una asfíxia premeditada*. València: Ed. 3 i 4.
13. HARRIS, Adrienne (2005), *Gender as soft assembly*, Hillsdale: The Analytic Press.
14. CHODOROW, Nancy (1994), *Femininities, masculinities, sexualities; Freud and beyond*, London: Free Association Books.
15. CHODOROW, N. (1999), *The power of feelings*, New Haven and London: Yale University Press.
16. FAUSTO-STERLING, Anne (2000), "The five sexes revisited", *The Sciences*.
17. PERSON, Ethel S. (1999), *The sexual century*, New Haven & London: Yale University Press.
18. HERNANDO, Almudena (2000), "Factores estructurales asociados a la identidad de género femenina. La no-inocencia de una construcción socio-cultural" dins HERNANDO, A. (Ed.), *La construcción de la subjetividad femenina*, Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas. Universidad Complutense de Madrid.
19. HERNANDO, A. (2003), "Poder, individualidad e identidad de género femenina" dins HERNANDO, A. (coord.), *¿Desean las mujeres el poder?*, Madrid: Minerva Ediciones.
20. DIMEN, Muriel (2003), *Sexuality, intimacy, power*, Hillsdale: The Analytic Press.
21. BIRULÉS, Fina (2005), "Llibertat femenina i violència", *Ca la dona*, nº 48, juny.
22. GOLDNER, Virginia (2003) "Ironic gender/authentic sex", *Studies in Gender and Sexuality*, 4(2):113-139.
23. BASSIN, D. (1996), "Beyond the he and the she", dins Dimen, M.; Goldner, V., (ed.) (2002), *Gender in Psychoanalytic Space*. Nova York: Other Press.
24. BENJAMIN, J. (1996), *Sujetos iguales, objetos de amor*, Buenos Aires: Paidós.